

Зміни чисельності україномовних українців у західних та центральних областях України (за матеріалами переписів населення 1989 та 2001 років)

В умовах Незалежності України пріоритетне місце в наукових дослідженнях зайняли етнонаціональні проблеми, бо в добу бездержавності на вивчення цих процесів було накладене табу. У сучасній українській науковій літературі значне місце відводиться дослідженню етнокультурного простору України, з акцентуванням уваги на "поліетнічний" склад її населення.

Незважаючи на наявність значної кількості наукових праць, присвячених вивченню етнічних процесів у сучасній Україні в цілому, на жаль, досліджень, що стосуються саме українців до цих пір недостатньо. Особливо в контексті аналізу змін чисельності та мовного середовища українців з урахуванням територіальних відмінностей. Єдиною ґрунтовною працею, присвяченої українству є монографія "Українці", підготовлена провідними етнологами що вийшла з друку в 1999 році¹. Ще раніше, у 1959 році, аналогічна за задумом монографія, була написана авторським колективом за редакцією М.Т. Рильського, але так і не була оприлюднена. За спогадами одного з її авторів В.І. Наулка "показ українців за межами республіки, на карті В. Наулка і А. Поріцького, поряд з деякими іншими "вадами", призвів до затримки видання, а потім і конфіскації монографії "Українці", вже підготовленої до друку"². Тому, на нашу думку, дослідження українців, як етносу має не лише важливе наукове значення, а і є відновленням історичної справедливості.

Гідний внесок у дослідження етнічного складу населення, в тому числі і змін чисельності українців має один з найдосвідченіших етнодемографів України В.І. Наулко³. Зміни чисельності українців, з урахуванням результатів перепису населення 2001 року, були також одним з напрямків наукового доробку В.С. Крисаченка, І.Ф.Кураса, В.Т. Зінича та авторського колективу на чолі з В.Б. Євтухом⁴. Мовна компетенція українців, за матеріалами переписів радянських часів була однією з ключових проблем у монографії етносоціолога Т.М. Рудницької⁵. Аналізу мовного середовища сучасної України з погляду мовознавця, присвячена монографія Л. Т. Масенко⁶. Науковий доробок українських вчених об'єктивно сприяє подоланню стереотипів радянського минулого та дослідженню раніше табуйованих проблем.

Варто погодитися зі слушною думкою сучасного українського історіографа О.О. Рафальського, який відніс проблеми "полілінгвістичності українського суспільства, специфіки функціонування в ньому двох великих мовних груп: україномовної та російськомовної, їх зв'язок з етнічним складом населення і шляхи утвердження української мови як державної та мови міжнародного спілкування" до "недосліджених або спотворено трактованих питань"⁷. Об'єктивно до таких питань належить і дослідження динаміки чисельності україномовних українців у територіальному вимірі.

Найбільш повні результати для проведення такого дослідження дають статистичні матеріали переписів населення, зокрема 1989 та 2001 рр.⁸ Проведення аналізу статистичних матеріалів дозволило виявити суттєві відмінності в динаміці чисельності україномовних українців у західних та центральних областях, у порівнянні з південно-східними. Дослідження динаміки чисельності україномовних українців проводилося на тлі змін чисельності українців, україномовного та всього населення.

Західний регіон. На територіях Західної України за 1989–2001 рр. зросла чисельність українців, які визнавали рідною власну національну мову. Виняток складала лише Тернопільська область, де відбулося скорочення їхньої чисельності з 1 млн. 123,5 тис. осіб до 1 млн. 112,0 тис. осіб, тобто на 11,5 тис. осіб (1,02 %) [Таблиці 1,2]. Найвищі темпи зростання чисельності спостерігалися в Чернівецькій – 4,75 % (30,8 тис. осіб), з 647,8 тис. осіб до 678,6 тис. осіб, Закарпатській – 4,21 % (40,5 тис. осіб), з 961,5 тис. осіб до 1 млн. 002,0 тис. осіб, Рівненській – 3,95 % (42,5 тис. осіб), з 1 млн. 076,3 тис. осіб до 1 млн. 118,8 тис. осіб [Так само]. Дещо нижчими вони були у Волинській – 2,69 % (26,8 тис. осіб), з 995,0 тис. осіб до 1

млн. 021,8 тис. осіб, Івано–Франківській – 2,53 % (33,8 тис. осіб), з 1 млн. 335,1 тис. осіб до 1 млн. 368,9 тис. осіб та Львівській області – 0,91 % (22,3 тис. осіб), з 2 млн. 437,6 тис. осіб до 2 млн. 459,9 тис. осіб [Так само].

За 1989–2001 рр. у Західному регіоні, на відміну від усієї України, відбулося зростання чисельності україномовних українців з 8 млн. 576,8 тис. осіб до 8 млн. 762,0 тис. осіб [Таблиця 1]. Приріст складав 185,2 тис. осіб (2,16 %) [Таблиця 2]. Звертає на себе увагу і той факт, що темпи збільшення їхньої чисельності у цьому регіоні (2,16 %) були дещо вищими за темпи зростання загальної чисельності українців (1,61 %) [Там само]. Перевага була навіть в абсолютних показниках, відповідно, 185,2 тис. осіб та 139,4 тис. осіб [Там само]. Ці відмінності виникли в результаті того, що за 1989–2001 рр. чисельність зросійщених за мовою українців зазнала суттєвого скорочення в Західній Україні.

Така ж перевага в абсолютних та відносних показниках приросту чисельності україномовних українців над українцями за цей період спостерігалася в шести областях регіону. В Тернопільській області зменшення чисельності українців з власною національною мовою відбувалося дещо повільніше, ніж українців, тому що чисельність зросійщених за мовою скорочувалася ще швидше. У Західній Україні, за 1989–2001 рр., темпи приросту чисельності україномовних українців та україномовного населення в цілому, майже не відрізнялися, відповідно, 2,16 % та 2,20 % [Там само]. Частка українців серед загального приросту чисельності україномовного населення в Західному регіоні за цей період становила 97,32 % [Таблиця 3]. Тобто, загальна чисельність україномовного населення в краї зростала переважно за рахунок українців, а не етнічних меншин.

Із семи областей Західної України, у чотирьох з них: Волинській, Закарпатській, Івано–Франківській та Львівській спостерігалася перевага в темпах приросту чисельності україномовного населення над україномовними українцями. В двох областях: Рівненській та Чернівецькій виявилася протилежна тенденція, а в Тернопільській області загальна чисельність україномовного населення скорочувалася навіть швидше, ніж україномовних українців [Там само].

Це одна важлива особливість етнодемографічних процесів у Західній Україні: зростання чисельності україномовних українців за 1989–2001 рр. відбувалося на тлі скорочення загальної чисельності населення, хоча й досить незначного – 160,8 тис. осіб (1,66 %) [Там само]. Аналогічні зміни були в чотирьох областях: Волинській, Івано–Франківській, Львівській, Чернівецькій. У Рівненській та Закарпатській спостерігався приріст чисельності україномовних українців та всього населення, а в Тернопільській – скорочення [Там само].

Отже, в цілому в Західній Україні за 1989–2001 рр. відбулося зростання чисельності україномовних українців, як і україномовного населення в цілому. До того ж, навіть вищими темпами, ніж українців на тлі скорочення загальної чисельності населення регіону. На Заході України етнічні та мовні процеси проходили синхронно. Зміни в цьому регіоні відбувалися на користь не лише українців, але й україномовного середовища.

Центральний регіон. На відміну від Західного регіону, в центральних областях України за 1989–2001 рр. спостерігалася скорочення чисельності україномовних українців, за винятком столиці. У Києві відбувалося зростання їхньої чисельності – на 342,0 тис. осіб (23,30 %) [Таблиця 2].

Найвищі темпи скорочення чисельності україномовних українців були в Чернігівській – 9,60 % (115,7 тис. осіб), з 1 млн. 205,8 тис. осіб до 1 млн. 090,1 тис. осіб, Черкаській – 5,38 % (72,8 тис. осіб), з 1 млн. 352,2 тис. осіб до 1 млн. 279,4 тис. осіб, Вінницькій – 4,14 % (71,4 тис. осіб), з 1 млн. 725,8 тис. осіб до 1 млн. 654,4 тис. осіб, Сумській – 3,93 % (43,5 тис. осіб), з 1 млн. 107,6 тис. осіб до 1 млн. 064,1 тис. осіб та Полтавській області – 3,54 % (52,8 тис. осіб), з 1 млн. 491,3 тис. осіб до 1 млн. 438,5 тис. осіб [Так само]. Дещо меншими темпами скорочувалась чисельність в інших областях: Житомирській – 2,88 % (36,4 тис. осіб), з 1 млн. 263,7 тис. осіб до 1 млн. 227,3 тис. осіб, Кіровоградській – 2,83 % (28,6 тис. осіб), з 1 млн. 009,4 тис. осіб до 980,8 тис. осіб, Київській – 2,11 % (35,7 тис. осіб), з 1 млн. 694,2 тис. осіб до 1 млн. 658,5 тис. осіб та Хмельницькій – 1,78 % (21,1 тис. осіб), з 1 млн. 351,6 тис. осіб до 1 млн. 327,5 тис. осіб [Так само].

Приріст чисельності україномовних українців у Києві не міг компенсувати зменшення їхньої чисельності в дев'яти областях Центрального регіону. Тому, за 1989–2001 рр. чисельність україномовних українців в Центральній Україні скоротилася на 139,0 тис. осіб (1,02 %), з 13 млн. 669,3 тис. осіб до 13 млн. 530,3 тис. осіб [Так само].

Темпи скорочення чисельності україномовних українців за цей час у цьому регіоні були суттєво меншими за темпи скорочення чисельності українців, відповідно, 1,02 % та 2,35 % [Таблиця 2]. Ці відмінності стали прямим наслідком більш інтенсивного скорочення чисельності зросійщених за мовою. Частка україномовних українців серед загального скорочення чисельності українців у Центральній Україні складала 40,71 % [Таблиця 3].

В усіх областях регіону темпи скорочення чисельності україномовних українців нижчими, ніж у цілому українців. У Києві перші за темпами приросту чисельності за 1989–2001 рр. переважали других, відповідно, 23,30 % та 13,26 % [Таблиця 2]. Перевага була навіть в абсолютних показниках, відповідно, 342,0 тис. осіб та 247,1 тис. осіб [Там само]. Ці відмінності були викликані тим, що в столиці України за цей час спостерігалось зменшення чисельності російськомовних українців на тлі зростання числа україномовних.

У Центральній Україні темпи скорочення чисельності україномовних українців за 1989–2001 рр. були дещо вищими, ніж україномовного населення в цілому, відповідно, 1,02 % та 0,62 % [Там само]. Такі ж тенденції були характерними для всіх областей регіону, окрім Житомирської та Хмельницької. Навпаки, у Києві темпи приросту чисельності україномовних українців були дещо меншими, ніж україномовного населення (23,30 % та 24,94 %) [Там само].

Ще більш суттєві відмінності спостерігалися в темпах скорочення чисельності україномовних українців та загальної чисельності населення Центральної України за 1989–2001 рр. Зокрема, за цей час чисельність всього населення Центрального регіону зменшилася на 1 млн. 185,0 тис. осіб (7,04 %), а україномовних українців – лише на 139,0 тис. осіб (1,02 %) [Там само]. Частка останніх серед скорочення чисельності всього населення регіону за 1989–2001 рр. становила лише 11,73 % [Таблиця 3].

Зменшення загальної чисельності населення регіону в цілому та в кожній з його областей відбулося переважно за рахунок етнічних меншин, насамперед росіян, а також російськомовних українців. У Києві інтенсивне зростання чисельності україномовних українців розгорнулося на тлі незначного скорочення чисельності всього населення – 5,2 тис. осіб (0,20 %) [Таблиця 2].

Отже, в цілому в Центральній Україні за 1989–2001 рр. спостерігалось скорочення чисельності україномовних українців, але дещо меншими темпами, ніж етнічних українців, а особливо всього населення. Але темпи скорочення загальної чисельності україномовного населення регіону були ще меншими, ніж українців, які зберігали власну національну мову.

Протилежні напрямки змін чисельності україномовних українців у Західному регіоні – зростання та в Центральному регіоні – скорочення, призвели до того, що в цілому в Західній та Центральній Україні спостерігався досить незначний приріст їхнього числа – 46,2 тис. осіб (0,21 %) [Там само]. До того ж, у цих двох регіонах разом відбувалося зменшення чисельності українців – на 202,0 тис. осіб (0,87 %) за рахунок скорочення числа зросійщених за мовою [Там само].

Ще одна характерна риса етномовних процесів у Західному та Центральному регіонах – чисельність україномовних українців зростала нижчими темпами, ніж україномовного населення, відповідно, 0,21% та 0,46% [Там само]. Тобто, темпи зростання чисельності україномовних етнічних меншин у цих двох регіонах були навіть вищими за темпи приросту числа україномовних українців. Частка останніх серед загального приросту україномовного населення за 1989–2001 рр. складала 44,38 %, тобто 46,2 тис. осіб з 104,1 тис. осіб [Таблиці 2, 3].

Визначальною ознакою етнодемографічних процесів у Західній та Центральній Україні в цілому був приріст чисельності україномовних українців, хоча і досить незначний, на тлі скорочення загальної чисельності населення – 1 млн. 345,8 тис. осіб (5,07 %) за 1989–2001 рр. [Таблиця 2].

Незначний приріст чисельності українців, які зберігали рідну мову, в Західному та Центральному регіонах, не міг компенсувати досить значне скорочення на Півдні, а особливо на Сході. Тому, в цілому в Україні чисельність україномовних українців скоротилася з 32 млн.

825,4 тис. осіб у 1989 році до 31 млн. 970,7 тис. осіб у 2001 році [Таблиця 1]. За 12 років скорочення чисельності українців, які зберігали власну національну мову, було досить вагомим і становило 854,7 тис. осіб (2,60 %) [Таблиця 1].

Враховуючи, що в Західному регіоні за 1989–2001 рр. зростала чисельність етнічних українців, а в Центральному відбулося суттєве скорочення, то в цілому в Західній та Центральній Україні спостерігалось незначне зменшення їх числа – на 0,87 % (202,0 тис. осіб) на тлі збільшення числа україномовних українців – на 0,21 % (46,2 тис. осіб) [Там само]. Загалом, в Україні за цей час чисельність українців збільшилася на 122,7 тис. осіб (0,33 %), а україномовних українців – скоротилася на 854,7 тис. осіб (2,60 %) [Там само].

Так, як основну частину україномовного населення складали українці, то і зміни чисельності обох цих груп населення за 1989–2001 рр. мали аналогічні напрямки. Збільшення чисельності в Західній та Центральній Україні як україномовних українців, так і україномовного населення відбулося завдяки зростанню їхнього числа в західних областях та Києві. У цілому в Україні чисельність україномовного населення зменшилася на 694,5 тис. осіб (2,09 %) [Там само]. А чисельність україномовних українців скоротилася ще швидше – 854,7 тис. осіб (2,60 %) [Там само]. Тобто, зменшення чисельності україномовного населення в Україні за цей час відбулося виключно за рахунок українців, які зберігали власну національну мову. Досить незначне зростання чисельності україномовних етнічних меншин за 1989–2001 рр. не могло компенсувати ще більшого скорочення числа україномовних українців.

Існували також і суттєві відмінності в динаміці україномовних українців та всього населення за 1989–2001 рр. Загальна чисельність населення Західної та Центральної України скоротилася на 5,07 %, а україномовних українців, навпаки, зросла за рахунок західних областей та Києва на 0,21 % [Таблиця 2]. У цілому в Україні чисельність україномовних українців скорочувалася значно нижчими темпами, ніж загальна чисельність населення, відповідно, 2,60 % та 6,24 % [Там само]. Тому частка україномовних українців серед скорочення чисельності всього населення України за цей час становила лише четверть – 26,62 %, тобто, 854,7 тис. осіб з 3 млн. 211,1 тис. осіб [Таблиці 2, 3].

На скорочення чисельності україномовних українців у цілому в Україні за 1989–2001 рр. впливали не лише депопуляційні процеси, але й процеси мовної асиміляції. При чому, вплив цих двох чинників мав суттєві регіональні відмінності. Так, зокрема, в центральних областях до скорочення чисельності україномовних українців призвели насамперед депопуляційні процеси і як результат цього зменшення загальної чисельності українців. Незначний приріст чисельності україномовних українців, насамперед у Києві та в західних областях, не міг вплинути на скорочення їхньої чисельності в цілому в Україні.

Проведений аналіз статистичних матеріалів дозволив виявити особливості динаміки чисельності україномовних українців у Західній та Центральній Україні. Кожен з цих регіонів мав свої специфічні риси цих змін. До того ж, були окремі області, які мали свої відмінності. Так, наприклад, напрямок змін чисельності україномовних українців у Тернопільській області відрізнявся від усіх інших західних областей і був подібним до Центральної України. І, навпаки, зміни їхньої чисельності в Києві були подібні до Західної України.

Отже, аналіз статистичних матеріалів переписів засвідчив також відмінності в змінах чисельності україномовних українців у західних і центральних областях порівняно з динамікою чисельності українців, україномовного населення та всього населення. Динаміка чисельності україномовних українців ще більше різнилася в південно–східних областях, де продовжувалося інтенсивне зросійщення мовного середовища українства, навіть в добу Незалежності, як рецидив радянських часів. Тому для більш повного аналізу етномовних процесів в Україні потрібно проведення досліджень змін мовної структури українців, їхнього територіального розміщення, а також їхньої частки серед україномовного населення та загальної чисельності населення України. Наукове осмислення цих процесів сприятиме збагаченню знань про Україну та українство доби Незалежності.

Таблиця 1

Чисельність україномовних українців (1), українців (2), україномовного населення (3), всього населення (4) у західних та центральних областях України в 1989–2001 рр. (тис. осіб)

	1989				2001			
	1	2	3	4	1	2	3	4
Україна	32825,4	37419,0	33271,9	51452,0	31970,7	37541,7	32577,4	48240,9
Захід і Центр	22246,1	23173,6	22539,5	26544,6	22292,3	22971,6	22643,6	25198,8
Захід	8576,8	8663,9	8664,1	9713,6	8762,0	8803,3	8854,4	9552,8
Волинська	995,0	1001,3	1000,1	1058,4	1021,8	1025,0	1028,2	1057,2
Закарпатська	961,5	976,8	972,8	1245,6	1002,0	1010,1	1016,3	1254,6
Івано-Франківська	1335,1	1342,9	1340,8	1413,2	1368,9	1371,2	1375,3	1406,1
Львівська	2437,6	2464,7	2458,3	2727,4	2459,9	2471,0	2484,1	2606,0
Рівненська	1076,3	1085,7	1093,8	1164,2	1118,8	1123,4	1136,4	1171,4
Тернопільська	1123,5	1126,4	1132,1	1164,0	1112,0	1113,5	1119,4	1138,5
Чернівецька	647,8	666,1	666,2	940,8	678,6	689,1	694,5	919,0
Центр	13669,3	14509,7	13875,4	16831,0	13530,3	14168,3	13789,2	15646,0
Вінницька	1725,8	1758,0	1741,8	1920,8	1654,4	1674,1	1672,3	1763,9
Житомирська	1263,7	1306,1	1340,3	1537,6	1227,3	1255,0	1292,4	1389,3
Кіровоградська	1009,4	1047,0	1023,3	1228,1	980,8	1014,6	1000,6	1125,7
Київ	1467,7	1863,7	1482,3	2572,2	1809,7	2110,8	1852,0	2567,0
Київська	1694,2	1729,2	1709,7	1934,4	1658,5	1684,8	1680,3	1821,1
Полтавська	1491,3	1536,6	1502,3	1748,7	1438,5	1481,1	1458,7	1621,2
Сумська	1107,6	1220,5	1114,3	1427,5	1064,1	1152,0	1080,2	1296,8
Хмельницька	1351,6	1374,8	1389,4	1521,6	1327,5	1339,3	1358,7	1426,6
Черкаська	1352,2	1381,7	1360,9	1527,3	1279,4	1301,2	1293,3	1398,3
Чернігівська	1205,8	1292,1	1211,1	1412,8	1090,1	1155,4	1100,7	1236,1

Таблиця 2

Зміни чисельності україномовних українців (1), українців (2), україномовного населення (3), всього населення (4) у західних та центральних областях України за 1989–2001 рр. (тис. осіб, у %)

	1		2		3		4	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Україна	-854,7	-2,60	122,7	0,33	-694,5	-2,09	-3211,1	-6,24
Захід і Центр	46,2	0,21	-202,0	-0,87	104,1	0,46	-1345,8	-5,07
Захід	185,2	2,16	139,4	1,61	190,3	2,20	-160,8	-1,66
Волинська	26,8	2,69	23,7	2,37	28,1	2,81	-1,2	-0,11
Закарпатська	40,5	4,21	33,3	3,41	43,5	4,47	9,0	0,72
Івано-Франківська	33,8	2,53	28,3	2,11	34,5	2,57	-7,1	-0,50
Львівська	22,3	0,91	6,3	0,26	25,8	1,05	-121,4	-4,45
Рівненська	42,5	3,95	37,7	3,47	42,6	3,89	7,2	0,62
Тернопільська	-11,5	-1,02	-12,9	-1,15	-12,5	-1,10	-25,5	-2,19
Чернівецька	30,8	4,75	23,0	3,45	28,3	4,25	-21,8	-2,32
Центр	-139,0	-1,02	-341,4	-2,35	-86,2	-0,62	-1185,0	-7,04
Вінницька	-71,4	-4,14	-83,9	-4,77	-69,5	-3,99	-156,9	-8,17
Житомирська	-36,4	-2,88	-51,1	-3,91	-47,9	-3,57	-148,3	-9,64
Кіровоградська	-28,6	-2,83	-32,4	-3,09	-22,7	-2,22	-102,4	-8,34
Київ	342,0	23,30	247,1	13,26	369,7	24,94	-5,2	-0,20
Київська	-35,7	-2,11	-44,4	-2,57	-29,4	-1,72	-113,3	-5,86
Полтавська	-52,8	-3,54	-55,5	-3,61	-43,6	-2,90	-127,5	-7,81
Сумська	-43,5	-3,93	-68,5	-5,61	-34,1	-3,06	-130,7	-9,16
Хмельницька	-24,1	-1,78	-36,5	-2,58	-30,7	-2,21	-95,0	-6,24
Черкаська	-72,8	-5,38	-80,5	-5,83	-67,6	-4,97	-129,0	-8,45
Чернігівська	-115,7	-9,60	-136,7	-10,58	-110,4	-9,12	-176,7	-12,51

Таблиця 3

Частка україномовних українців серед приросту (скорочення) чисельності українців (1), україномовного населення (2), всього населення (3) у західних та центральних областях України за 1989–2001 рр. (у %)

	1	2	3
Україна	ск/пр*	-123,07	-26,62
Захід і Центр	пр/ск**	44,38	пр/ск**
Захід	132,86	97,32	пр/ск**
Волинська	113,08	95,37	пр/ск**
Закарпатська	121,62	93,10	450,00
Івано-Франківська	119,43	97,97	пр/ск**
Львівська	353,97	86,43	пр/ск**
Рівненська	112,73	99,77	590,28
Тернопільська	-89,15	-92,00	-45,10
Чернівецька	133,91	108,83	пр/ск**
Центр	-40,71	-161,25	-11,73
Вінницька	-85,10	-102,73	-45,51
Житомирська	-71,23	-75,99	-24,54
Кіровоградська	-88,27	-125,99	-27,93
Київ	138,41	92,51	пр/ск**
Київська	-80,41	-121,43	-31,51
Полтавська	-95,14	-121,10	-41,41
Сумська	-63,50	-127,57	-33,28
Хмельницька	-67,89	-78,50	-25,37
Черкаська	-90,43	-107,69	-56,43
Чернігівська	-84,64	-104,80	-65,48

* скорочення чисельності україномовних українців на тлі приросту чисельності українців (1), україномовного населення (2)

** приріст чисельності україномовних українців на тлі скорочення чисельності українців (1), всього населення (3)

¹Українці: історико-етнографічна монографія: у 2 кн. / Л. Артюх, В. Балушок, В. Борисенко та ін.; А. Пономарьов (ред.). – Олішне, 1999.

²Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998. – С. 4.

³Наулко В.І. Вказана праця; Його ж. Динаміка етнічного складу населення України в ХХ ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001. – С. 46–69; Кабузан В., Наулко В., Чорна Н. Динаміка чисельності // Українці: історико-етнографічна монографія. – Олішне, 1999. – С. 145–160.

⁴Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. – К., 2005; Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. – К., 2004; Зініч В.Т. Сучасні етнODEMOграфічні процеси в Україні. – К., 2004; Євтух В.Б., Троциньський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. – К., 2004.

⁵Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998.

⁶Масенко Л.М. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. – К., 2004.

⁷Рафальський О.О. Національні меншини в Україні у ХХ столітті. Історіографічний нарис – К., 2000. – С. 366–367.

⁸Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. – Москва, 1991. – С. 78–86; Национальный состав населения Украины та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. – К., 2003. – С. 23, 180–210.